

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ

Голубовський В. Є. – здобувач
кафедри філософії права
та юридичної логіки Національної
академії внутрішніх справ

ДІАЛЕКТИКА ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розглянуто проблему взаємозв'язку та взаємовпливу юридичної відповідальності та правомірної поведінки, впливу позитивної юридичної відповідальності на правомірну поведінку в умовах функціонування правової держави, становлення громадянського суспільства.

Ключові слова: правомірна поведінка; юридична відповідальність; позитивна юридична відповідальність; негативна юридична відповідальність; правове стимулювання; органи внутрішніх справ.

Рассмотрена проблема взаимосвязи и взаимовлияния юридической ответственности и правомерного поведения, влияния позитивной юридической ответственности на правомерное поведение в условиях функционирования правового государства, становления гражданского общества.

Ключевые слова: правомерное поведение; юридическая ответственность; позитивная юридическая ответственность; негативная юридическая ответственность; правовое стимулирование; органы внутренних дел.

The article is dedicated to the problem of interrelation and mutual influence of legal responsibility and lawful behaviour, effect of a positive legal responsibility on a lawful behaviour in conditions of a legal state and under developing a civil society.

Keywords: lawful behaviour; legal responsibility; positive legal responsibility; negative legal responsibility; legal stimulation; internal affairs authorities.

Нерехід від одного стану українського суспільства до якісно іншого супроводжується значними труднощами і має іноді суперечливий

характер. Під час перехідного періоду оновлюється і законодавство, зокрема норми правової поведінки. У цьому контексті питання правомірної поведінки становить особливий інтерес для філософії права. Зазначене пов'язано з тим, що сьогодні в українському суспільстві відбувається розширення меж правомірної поведінки індивідів, організацій за рахунок тих форм життєдіяльності людини в суспільстві, які раніше вважали негативними, "пережитками минулого" у свідомості та поведінці людей, суперечили вимогам закону.

Значний внесок у дослідження проблематики правової поведінки, зокрема правомірної і протиправної, зробили радянські дослідники, серед яких: С. Н. Братусь, В. М. Кудрявцев, О. Е. Лейст, Н. С. Малєїн, П. О. Недбайло, І. С. Самощенко та ін.

Дослідження юридичної відповідальності здійснюють також сучасні вітчизняні та зарубіжні правознавці: М. І. Козюбра, Д. А. Липінський, В. С. Нерсесянц, В. Ф. Погорілко, В. М. Селіванов, О. І. Сушинський, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, Л. В. Федоренко, М. В. Шаповал та ін.

В окремих працях вітчизняних учених-правників ґрунтовно досліджено питання про відображення у праві потреб, мотивів, цілей, що є детермінантами правомірної поведінки (В. А. Бачинін, О. О. Бандура, М. І. Козюбра, М. В. Костицький, В. О. Котюк, С. І. Максимов, В. В. Оксамитний, П. М. Рабінович, О. Д. Тихомиров, Ю. С. Шемшученко).

Завдання цієї статті – розглянути взаємозв'язок і взаємовплив правомірної поведінки та юридичної відповідальності. Необхідно також дослідити корелятивний зв'язок "позитивної" юридичної відповідальності в контексті функціонування правомірної поведінки.

Як специфічна форма соціального зв'язку індивіда з іншими людьми та суспільством загалом відповідальність є одним з важливих соціальних і юридичних інститутів сучасного цивілізованого суспільства, становить один з первинних фундаментальних принципів суспільного буття. Вона безпосередньо пов'язана з правами й обов'язками громадян, поведінкою людини в суспільстві (як правомірною, так і протиправною), виконанням узятих зобов'язань різними суб'єктами.

Протягом тривалого часу серед учених-суспільствознавців розгортається дискусія з приводу змісту, сутності поняття "відповідальність". Ця дискусія, з одного боку, підтвердила, яким багатofакторним феноменом є відповідальність, а з іншого – виявила розбіжності різних видів юридичної відповідальності, підтвердила необхідність диференційованого підходу до аналізу окреслених питань.

Юридичну відповідальність слід розглядати в контексті правомірної поведінки: це "юридичний обов'язок дотримання та виконання вимог, передбачених нормою права, що реалізується у

правомірній поведінці учасників взаємодії, схвалений чи заохочуваний державою, а у випадках порушення – обов'язок правопорушника зазнати осуду, обмеження прав матеріального чи особистого характеру" [1, с. 162].

Визначення правомірної поведінки також залежить від контексту дослідження, зокрема юридичної відповідальності: це соціально значуща поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, підконтрольна їх свідомості та волі, що передбачена нормами права і пов'язана з юридичною відповідальністю. Таке визначення правомірної поведінки через феномен юридичної відповідальності є юридично найбільш досконалим і відповідає вимогам демократичних цінностей, принципам правової держави та громадянського суспільства.

Юридичну відповідальність завжди розглядали як негативну (державно-примусову, ретроспективну), тобто як відповідальність за минуле, здійснення в минулому протиправного діяння. Дискусійним у науці є питання про іншу форму реалізації юридичної відповідальності – позитивну (добровільну, перспективну). Діапазон думок щодо цієї форми відповідальності досить широкий – від її повного неприйняття до визнання її як визначальної. Намагаючись пояснити таку відмінність, вітчизняні філософи та юристи запропонували поняття "позитивна" (активна, добровільна, перспективна) відповідальність, протиставивши їй інший аспект.

Поява концепції позитивної юридичної відповідальності зумовлена потребами розвитку громадянського суспільства, правової, соціальної держави, більш високого рівня політичної та правової культури, правосвідомості громадян. Вона передбачає "не тільки широкий і глибокий аналіз чинного права, а й потребу подолати обмежену традицію – зв'язувати відповідальність тільки із санкціями і покараннями" [2, с. 125].

Негативна ретроспективна чи охоронна відповідальність передбачає покарання за злочини, невиконання чинного законодавства. Вона характеризує державно-правовий примус і відрізняється засудженням протиправного діяння суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку зазнати несприятливих наслідків особистого, майнового, організаційного характеру за вчинений злочин.

Негативна юридична відповідальність, що виникає в момент здійснення правопорушення, являє собою взаємний зв'язок права та держави щодо використання і реалізації стосовно правопорушника певного покарання й обов'язку останнього зазнати такого покарання.

Позитивна і негативна юридична відповідальність – не два різні явища, а два боки одного явища, дві взаємовиключні протилежності. Позитивна відповідальність без негативної не змогла б виконувати свої регулятивні функції, мала б формальний характер. Також

неможливо уявити негативну відповідальність без позитивної. Якщо до людини не пред'являють жодних вимог, то не можна й звинувачувати її у неправомірній поведінці.

Правомірна поведінка корелює саме з позитивною (добровільною, ініціативною, свідомою) юридичною відповідальністю, а не просто із законслухняною, тобто поведінкою, що відповідає чинним позитивним законам. Позитивна, добровільна форма реалізації юридичної відповідальності – це спосіб закріплення юридичних обов'язків дотримання вимог правових норм, що реалізуються у правомірній поведінці суб'єктів юридичної відповідальності, схвалюваною чи заохочуваною державою. Прихильники позитивної, соціальної чи юридичної відповідальності ототожнюють її зі свідомою поведінкою, дисципліною, сумлінністю, усвідомленням власних обов'язків, почуттям відповідальності.

Часто в юридичній науці ставлять під сумнів існування позитивної відповідальності. Так, Д. А. Липинський, прихильник “негативної” юридичної відповідальності, вважає, що “така “відповідальність”, яка не підкріплена реальним механізмом впливу на людську поведінку, належить до категорії гасел, які не сприймаються тими, кому вони адресовані” [3, с. 13].

Право на існування самостійного виду юридичної відповідальності як “позитивної” заперечує також і російський правознавець М. А. Краснов. Це заперечення зведено до того, що він правовим регулятором поведінки мимоволі відводить роль охоронця дисципліни та порядку, а не стимуляторів активної, правомірної поведінки [4, с. 9]. Отже, М. А. Краснов нейтралізує роль права, що спрямована на виховання не тільки законслухняних, а й самобутніх, активних, свідомих громадян, які позбавлені патерналістичних рис і самостійно вирішують складні питання та несуть за це відповідальність. Вона виявляється в усіх сферах суспільного життя й тісно пов'язана з різноманітними соціальними конфліктами, що набувають протиправного, а інколи навіть кримінального характеру.

Юридична відповідальність – обов'язок діяти правомірно. Це означає, що позитивна відповідальність є не моральною, а правовою категорією. Соціальний сенс юридичної відповідальності полягає в діяльності, що відповідає об'єктивним вимогам цієї ситуації та об'єктивно зумовленим ідеалам часу. Тому в людини виникає відповідальність уже тоді, коли вона розпочинає виконувати свої обов'язки, а не тільки тоді, коли вона їх не виконує. “...Ідеться не про відповідальність за ті чи інші порушення, що зводяться до покарання, а про відповідальність як певний внутрішній стан людини, її ставлення до дорученої справи, суспільства, держави, до своєї поведінки. Це – відповідальність за належне виконання своїх обов'язків, морально-правових зобов'язань”, – вважає М. І. Матузов [5, с. 195]. Позитивна відповідальність – це міра вимогливості до себе та до інших, глибоке

розуміння інтересів держави, суспільства, добросовісне й активне виконання громадянського обов'язку. Її визначає реальний соціально-правовий статус суб'єкта, тобто такий підхід є більш перспективним, тому що він наповнює юридичну відповідальність позитивним змістом.

Останніми роками в нашій країні значно більше уваги приділяють відповідальності позитивній, активній, перспективній, що формує здорове підґрунтя громадянського суспільства. Вона являє собою правовий стан суб'єктів права та передбачає необхідність активних дій (чи утримання від них), тобто це відповідальність, зумовлена законом, громадянством чи фактом певного стану особи в громадянському суспільстві, що характеризує творчий, активний характер поведінки особи. Тому позитивна юридична відповідальність цікавить нас не як механічне підкорення індивіда закону, спричинене страхом перед покаранням, а добровільне виконання законів, що ґрунтується на природному праві, високій правовій і політичній культурі громадянина.

Сучасна держава виконує принципово різні регулятивні й контрольні функції стосовно різних видів поведінки: правомірну поведінку схвалюють, для неї створюють певні гарантії та охоронний режим, протиправну – негативно санкціонують і призупиняють. Тобто "юридична відповідальність не може зводитися лише до державного примусу, як і державний примус – до юридичної відповідальності, позаяк держава на підставі чинного законодавства може не лише примушувати, а й захочувати суб'єктів правовідносин" [6, с. 508].

Особа, яка ззовні змушена дотримуватися приписів права, керуватися мотивами страху, правомірну поведінку сприймає як щось чуже, незрозуміле, вороже, що довів російський філософ І. О. Льїн: "...правосвідомість, яка характеризує лише зовнішню легальність, залишається незрілою правовою свідомістю. Досить довге і постійне дресирування, що продовжується з покоління в покоління, може привчити душу до свідомого дотримання законної форми та законної межі в поведінці. Але за цим ззовні блискучим правопорядком може ховатися правосвідомість озлобленого раба. ...Корисливе бажання не зникає від того, що натрапляє на зовнішню заборону, загрозу, протидію і навіть покарання. Правда, воно поступово привчається "не сміти" і ховається від "поверхового погляду", але саме тому поступово накопичується непережите, неподолане – переможене, але не переконане – і зосереджується в душі, змальовуючи все життя в кольорах стриманого, таємного озлоблення" [7, с. 20].

Як елемент правосвідомості особистості позитивна юридична відповідальність сприяє самореалізації суб'єктивних прав і свобод громадян, належному виконанню юридичних обов'язків, "заохочує осіб за допомогою правових стимулів до соціально корисних дій, створює умови для найбільш повного задоволення їх інтересів, водночас, стримує осіб від протиправних, суспільно шкідливих дій за

допомогою правових обмежень" [8, с. 184]. Як загальний юридичний зв'язок позитивна юридична відповідальність забезпечує функціонування регульованих правом відносин людей, необхідної правомірної поведінки.

Мета правових стимулів полягає в тому, щоб викликати мотивацію, спрямовану на активну правомірну поведінку, результат дій, забезпечення самостійності, свободи особистості, вияв її ініціативи, творчості, підприємливості. У процесі правового стимулювання в суб'єкта формуються два основні різновиди мотивів – стримувальні і спонукальні. Перші з них формуються в процесі сприйняття особою правових заборон на здійснення певного виду поведінки. Так виникають можливості безперешкодного здійснення суб'єктивних прав іншими особами, виникають перепони на шляху встановлення відносин, що не відповідають інтересам суспільства. Спонукальні мотиви стимулюють більш активні форми правомірної поведінки. Досягнення таких мотивів відбувається у процесі покладання обов'язків до більшого ступеня активності у сфері дії права, а також шляхом спрямованості права на здійснення суспільно корисної поведінки.

Стимулювання правомірної поведінки – метод позитивної юридичної відповідальності, що полягає в дисциплінувальному впливі на суб'єктів, що дотримуються правомірної поведінки, і на цій основі в них формується відповідальне ставлення до обов'язку. Такої поведінки досягають, передусім, за допомогою правових санкцій.

Позитивні санкції – передбачені нормами конституційного права міри схвалення та заохочення, застосування яких має для суб'єкта сприятливі наслідки: це позитивна реакція з боку закону, суспільства та держави на факт правомірної поведінки. Наявність заохочувальних санкцій виправдано завданнями права, що полягають як у стримуванні правопорушень, покаранні осіб, які вчинили злочин, так і в стимулюванні правомірної поведінки, заохоченні осіб, які діють в інтересах суспільства.

Юридичні наслідки позитивної правомірної поведінки є загалом сприятливими для суб'єкта й соціально бажаними. Наслідки протиправної поведінки тісно пов'язані з негативною юридичною відповідальністю. На призупинення протиправної поведінки спрямована діяльність правоохоронних органів, які намагаються попередити протиправні вчинки й покарати винних. Як приклад позитивної юридичної відповідальності, спрямованої на демонстрацію правомірної поведінки, можна розглянути діяльність працівників органів внутрішніх справ. Ідеться про відповідальність саме в її позитивному аспекті, що характеризує правомірну поведінку, органічно пов'язану з почуттям обов'язку перед суспільством. Зазначена відповідальність є силою, спрямованою на попередження правопорушень шляхом формування навиків правомірної поведінки.

Водночас правомірна поведінка характерна для більшості працівників органів внутрішніх справ, однак не відображає всього розмаїття наявних варіантів їх діяльності, тому що і серед працівників міліції трапляються особи, які мають низький рівень правової культури, і в них немає переконаності в необхідності використання правових приписів та належного рівня юридичної відповідальності. Статтею 25 Закону України "Про міліцію" встановлено, що працівник міліції в межах наданих йому повноважень "самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність" [9]. Положення цього Закону про розмаїття форм відповідальності та механізму притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників міліції конкретизовано в новому Дисциплінарному статуті органів внутрішніх справ України. У ньому визначено накладання дисциплінарних стягнень, передбачених у санкціях правових норм: "зауваження, догана, сувора догана полягає у владному засудженні правопорушника та змінює правовий стан особи, здійснює "стан покараності" правопорушника" [10, с. 280].

Аналіз стану дотримання правопорядку, законності та правомірної поведінки в діяльності працівників міліції свідчить про наявність низки проблем, пов'язаних із притягненням самих працівників міліції до відповідальності за порушення чинного законодавства, вимог правомірної поведінки працівників органів внутрішніх справ. На ці проблеми звернув увагу М. В. Костицький:

по-перше, органи внутрішніх справ є самостійним відомством, що претендує на власний автономний облік злочинів, учинених їх працівниками; такі дані до цього часу залишаються конфіденційними, незважаючи на вимоги закону;

по-друге, система оцінок за фактами порушення працівниками міліції законів є недосконалою. Через необхідну нормативно-правову невизначеність за більшістю протиправних дій працівників міліції, їх відповідальність значною мірою залежить від думки керівництва, розуміння ними чинної "інструкції". На практиці склався відомчий порядок притягнення працівників міліції до дисциплінарної відповідальності за різні правопорушення. Цьому сприяють сумнівні правові приписи, норми про відповідальність за службові зловживання, що дають можливість: а) начальнику підрозділу чи органу оцінювати протиправну дію працівника як дисциплінарний проступок і, якщо необхідно, знайти такі обставини, що пом'якшують провину; б) особливий порядок притягнення до відповідальності за будь-яке порушення закону – тільки з дозволу повноважних начальників;

по-третє, залишається неузгодженим з вимогами правомірної поведінки питання про відповідність між кримінальними вчинками працівників міліції та фактами порушення ними законності. І хоча в Законі України "Про міліцію" закріплено перелік правопорушень у

сфері адміністративного, кримінального законодавства, які беззаперечно відносять до сфери протиправних дій працівників міліції, все ж таки потрібна більш детальна регламентація в Законі не тільки поняття “порушення законності”, а й чітке визначення прикмет проступків, що кваліфікують як злочин;

по-четверте, не відповідає принципам справедливості виправдання вчинених протиправних дій працівниками правоохоронних органів “інтересами справи” [11, с. 47].

На виховання правомірної поведінки працівників міліції впливає й негативна юридична відповідальність, вимоги, передбачені Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України та кримінальним кодексом України. Ідеться про такі злочини у сфері службової діяльності, як: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364); перевищення влади або службових повноважень (ст. 365); службове підроблення (ст. 366); службова недбалість (ст. 367); одержання хабара (ст. 368); давання хабара (ст. 369); провокація хабара (ст. 370) [12].

З метою активізації правоохоронної діяльності, Міністерство внутрішніх справ України прийняло низку довгострокових програм щодо поліпшення правопорядку в Україні на початку третього тисячоліття, серед яких – “Програма діяльності органів внутрішніх справ”.

Таким чином, суб’єкти юридичної відповідальності виконують свої обов’язки не лише під впливом примусових, каральних санкцій, правових заборон, що не виправдано звужують досліджуване поняття юридичної відповідальності, заперечуючи, водночас, можливість суб’єктів здійснювати вільний вибір і виконувати приписи правових норм не через страх бути покараним, а свідомо та добровільно, керуючись почуттям гідності, особистого та службового обов’язку, отримуючи задоволення від професійно виконаного обов’язку. А це означає, що для функціонування правової держави та громадянського суспільства умовою існування є не механічне підкорення індивіда закону, що викликане страхом перед покаранням, а добровільна діяльність, що ґрунтується на вимогах природного права, високій правовій і політичній культурі громадянина.

Без юридичної відповідальності, здатності особи індивідуально відповідати за порушення прийнятих на себе обов’язків, добровільно виконувати свої права, не йдеться про правомірну поведінку й автономію особистості, її реальну свободу.

Позитивний і негативний аспекти юридичної відповідальності діалектично пов’язані: якщо негативна (ретроспективна) відповідальність виконає охоронні функції держави, то позитивна відповідальність виражає її демократичний характер і творчу роль.

Відповідальність із позитивним змістом пов’язана не з позбавленням особи її певних соціальних благ, не зі спричиненням їй збитків, а з наявністю таких об’єктивних і суб’єктивних факторів, які

сприяли б критеріям правомірної поведінки. Цього можна досягти лише за умови використання різних форм і видів не покарань, а заохочень, шляхом створення сприятливих соціально-економічних, організаційно-політичних та юридичних умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мальцев В. В. Социальная ответственность, уголовное право и уголовная ответственность / В. В. Мальцев // Правоведение. – 2000. – № 6. – С. 152–169.
2. Козюбра Н. И. Перестройка и правовое воспитание советских граждан / [Козюбра Н. И., Оксамытний В. В., Бурлай Р. В.]. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с.
3. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / под. ред. Р. Л. Хачатурова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 385 с.
4. Краснов М. А. Ответственность в системе народного представительства (методологические подходы) / Краснов М. А. – М.: Ин-т государства и права, 1999. – 55 с.
5. Матузов Н. И. Социалистическая демократия как единство прав, обязанностей и ответственности личности / Н. И. Матузов // Советское государство и право. – 1977. – № 11. – С. 143–195.
6. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс: [підруч.] : в 2 т. Т. 1. / Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Юрид. думка, 2006. – 544 с.
7. Ильин И. А. О сущности правосознания / Ильин И. А. – М.: Рагорть, 1993. – 235 с.
8. Красовська В. Г. Ефективність дії правових стимулів та обмежень у механізмі правового регулювання / В. Г. Красовська // Право України. – 2010. – № 6. – С. 182–188.
9. Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-ХІІ, зі змін. і допов. станом на 22 груд. 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=565-12>.
10. Коментар Закону України “Про міліцію” : [наук.-практ. посіб.] / за ред. Є. М. Моїсєєва. – К.: КНТ, 2010. – 304 с.
11. Костицкий М. В. Психологические методы в борьбе с правонарушениями / Костицкий М. В. – К.: Вища шк., 1981. – 53 с.
12. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-ІІІ, зі змін. і допов. станом на 9 берез. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>.